

Çeviriler:

ŞUPPILULIUMAŞ'DAN MUWATALLİŞ'İN MISIR SAVAŞI'NA KADAR ANADOLU* *

Yazan: A. GÖTZE
Çeviren: AYGÜL SÜEL

BÖLÜM XXI(a)*

I. HİTİT GÜCÜNÜN YENİDEN KURULMASI

Şuppiluliumaş'ın bir veliaht prens ve askeri bir lider olarak devlet işle-
rinde rol oynamaya başladığı zaman Hitit Devleti'nin içinde bulunduğu
şartlar, bir Hitit tarihçisi tarafından sade fakat etkileyici bir sıralama şeklin-
de özetlenmektedir. Tarihçi, her sınırdaki Hatti düşmanlarının saldırmakta
olduğunu ifade etmektedir. Kuzeydeki Kaška halkı esas Hatti ülkesini istila
etmiş ve Nenašša'yı ele geçirmiş; bizzat başkent Hattuša'yı yakarak yerle bir
etmişti. Güney Batı'da Arzawa halkı aşağı ülkeyi istila etmiş, Tuwanuwa ve
Uda'yı ele geçirmişti. Doğuda Azzi'ler Yukarı Ülke'yi istilâ etmişler ve Şa-
muha'yı ele geçirmişlerdi. Arawanna'dan (Kuzey Batı'da) ve Išhuwa ve Ar-
matana'dan (Güney Doğu'da) daha küçük çapta akınlar yağma amacıyla ya-
pılmış, bu akınlar, sırasıyla Kaššiya ve Tegarama ülkelerine ve Kizzuwadna
(yani Kapadokya Comanası) şehrine ulaşmışlardı¹. Başka bir deyişle, Hitit
Krallığı dört bir yandan çok ciddi bir şekilde sıkıştırılarak asıl nüve alanına
döndürülmüştü. Çevredeki Hitit Krallığına bağlı tüm vasaller-yalnız Suri-
ye'dekiler değil, aynı zamanda Küçük Asya'dakiler de-kaybedilmişti.

Şuppiluliumaş, babası Tuthaliaş'ın krallığının son döneminde, bir veli-
aht prens olarak mevcut duruma istikrar kazandırmıştı. Hitit Ordularını
becerikli ve başarılı bir şekilde sevk etmiş ve özellikle Kuzey ve Doğudaki
sınırları eski haline çevirmişti². Tahta çıktuktan sonra artan bir gayretle bu
faaliyetlerini sürdürmüştür.

Doğudaki Azzi Ülkesinin yakından takibedilmesi gerekiyordu³. Bu du-
rumda, bu ülkenin (keza Hayaša adı ile de bilinir) Hatti ülkesiyle ilişkisi,

* Bu bölümün ilk baskısı 1965 yılında Fasikül 37'de yayınlanmıştır.

** A. Götze, *Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish*, The Cambridge Ancient History II, chapter XXI (a), 1975.

¹ G, 2, VI, 28, abv. 6 vd.; § I, 2, 21 vd.

² Yukarıda Bölüm XVII, kısım IV.

³ §, 4, frag. 10 ve 13.

sırf Hatti'nin menfaati için düzenlenmekle kalınmayacaktı, aynı zamanda bu iş zaten daha o sıralar prensin aklında bulunması gereken Suriye'deki Hitit etkisinin yeniden kurulmasında bir başlangıç olarak da gerekliydi. Ayrıntıları elimizde bulunmayan kralın Doğu Anadolu'daki seferi (ya da seferleri) Hayaşa-Azzi'li Hukkanaş ve onun kabile reisleriyle antlaşma imzalanması ile neticelendi. Bu antlaşma metni bize kadar ulaşmıştır⁴.

Kaşka halkı, Murşiliş I'nın oğlu Hantiliş zamanında, Eski Krallık döneminde, ilk kez görünmelerinden itibaren, kuzey sınırı boyunca yer alan bölgeleri durmaksızın rahatsız etmiş ve az önce zikredilen metinde sıralanan düşmanların en tehlikelisi olmuştu. Bu insanlar, mutlaka Hititlere bir hayli sıkıntı vermiş olmalıydılar. Bereket versin örgütlenmeleri oldukça gevşekti ve arasına ifade edildiği gibi krallık kurumuna sahip değildi⁵. Bunların ekseriyeti domuz çobanı ve dokumacı olduklarından⁶ Hititler tarafından küçük görülürlerdi. Bununla birlikte önemli devlet kültürlerini özellikle de Nerik şehrinde, ciddi bir biçimde sekteye uğratmışlar, bu şehri başkentten koparmışlardı. Şuppiluliumaş'dan yarım asır kadar önce yazılmış Arnuwandaş I ve kraliçesi Aşmu-Nikkal'in bir duası, bunun sorumlu liderlere verdiği rahatsızlıkları ve sıkıntıları canlı bir şekilde göstermektedir⁷. Bizzat başkent Hattuşa tehlikeli sınır alanı içerisindeydi ve daha önce belirtildiği gibi Şuppiluliumaş hüküm sürmeye başladığı zaman henüz saldırıya uğramıştı.

Şuppiluliumaş'ın elimizde bulunan başarılarına ilişkin özetler, daha önce mevcut olan kuzey sınırını eski haline getirmesi için onun 20 yılını aldığını bildirmektedir⁸. Sadece bu savaşın süresi (uzunluğu) bile sarfedilmesi gereken gayreti gösterebilir. Bunların başarı ve başarısızlığın sık sık el değiştirdiği bir gerilla savaşı olduğundan hemen hemen hiç şüphemiz yoktur⁹.

Suriye'de bulunan kralın uzun süre yokluğu ve bunu takibeden sürede, Hititlerin anavatanlarındaki zayıflıkları (güçsüzlükleri), durumu daha da kötüleştirmişti. Bu şartlar altında Tumanna şehrinin Kaska halkına terk edilmek zorunda kalınması ve aynı zamanda Pala'daki Hitit askerlerinin, bu

⁴ §, I, cilt II, 103 vd.

⁵ G, 2, III, 4, iii, 74 vd.; II, 5, 88 vd.

⁶ G, I, XXIV, 3, ii, 39; I, 3, 28 vd.

⁷ G, I, XVII, 20, (bk., G, 6, 399 vd.)

⁸ Yukarıda 16. sayfaya bakınız.

⁹ §, 4, frag. 10-14.

eyaletin valisi Hutupiyanzaş'ın idaresi altında, buldukları yeri güç bela koruyabilmeleri şaşılacak bir şey değildi¹⁰.

Küçük Asya'nın batısını kapsayan Arzawa memleketleri -daha dar anlamda Arzawa, Mira-Kuwaliya, Hapalla, Şeha Nehri Ülkesi-Şuppiluliumaş'ın saltanat döneminin büyük bir bölümünde bağımsızdılar. Bu en iyi şekilde, Arzawa'lı Tarhunda-radu'nun III. Amenofis'le yazışması ve onunla eşit kralar arasında adet olduğu üzere evlenme sorunlarını tartışabilmesi gerçeği ile açıklanabilir¹¹. Şüphesiz ki bu durum, Şuppiluliumaş'ın Arzawa ülkeleri üzerinde hak iddia etmeye çalışmadığı anlamına gelmez. Gerçekte de hak iddia ediyordu. Yıllıklarına göre oralara sefer yapmıştı. Muhtemelen bu seferin üssü, Hapalla'daki Tuvanuwa idi¹². Arzawa'nın kuzey taraflarında bir ülke olan Wiluša ile ilgili olarak Kukkunniş'in idaresindeki Wiluša Şuppiluliumaş'a sadık kalırken, Arzawa Ülkesinin (daha dar anlamıyla) isyan ettiği bildirilmektedir. Arzawa ülkesi itaat altına alındı¹³. Dolayısıyla Wiluša'nın Hatti ülkesiyle ortak bir sınıra sahip olduğu açıkça anlaşılmakta ve de en azından Wiluša ile Hitit Kralı arasında ilişkileri düzenleyen bir andlaşmanın mutlaka var olduğu sanılmaktadır. Başka bir deyişle Hititler, Kuzey batıda, Güney Doğuda olduğundan daha başarılı idiler.

Büyük kralın Hurri savaşı ile iyiden iyiye uğraştığı saltanatının sonlarına doğru, Arzawa ülkeleri yeniden başkaldırdı. Güney Arzawa kısmı o zamanlar Aşağı Ülke'nin valisi olan Hanuttiş tarafından korunuyordu¹⁴. Kuzey Arzawa kısmında yine Wiluša yükümlülüklerine sadık kalıyordu¹⁵. İhtimal ki o tarihte Arzawalı Uhha-zitiş -bu esnada Tarhunda-radu'nun yerine geçmiş olmalı- Ahhiyawa ülkesiyle ilişkiler içine girmişti.

Bunlardan ikincisi (Ahhiyawa), bu zamandan itibaren tekrar tekrar Hititlerin başlıca batı düşmanı olarak karşımıza çıkmakta ve bu noktada tarihte onlar ilk kez görünmektedir.

Bu ülkenin kimliğinin tartışılması çok az olumlu sonuç vermiştir¹⁶. Aka'larla isim benzerlikleri, onların baş şehrini çoğu kez yapıldığı gibi, Mi-

¹⁰ G, 2, V, 8, ii, 8 vd.; 5, 152 vd.

¹¹ G, 3, I-G, 4, 31; 1, 5, 334.

¹² §, 4, frag. 18-20.

¹³ §, I, cilt II, 42 vd. (kısım, 3).

¹⁴ G, I, XIX, 22.

¹⁵ §, I, cilt II, 42 vd. (kısım 4).

¹⁶ Seçilmiş bibliyografya aşağıda ilave olarak (s. 931 vd.) bulunmaktadır.

ken'de aramaya yeterli neden değildir. Elimizdeki metinler Küçük Asya'nın dışında bir yer aramak için bize yeterli bir kanıt vermemektedir. O halde, eğer Ahhiyawa bir Anadolu ülkesiyse bunun yarımadanın Kuzey-Batı kısmında bir yerde olacağına dair iddialar lehte görülmektedir.

Arzawa'lı Uhha-zitiş, Millawanda şehrini bağımsızlığını elde etmek için girişimde bulunmaya ve aynı şekilde Ahhiyawa'nın desteğini aramaya ikna etmiştir¹⁷. Komşu ülke olan Mira ihtimal ki aynı zamanlarda huzursuzlanmaya başladı. Mira'lı Maşhuiluwaş kardeşlerinin yanında isyana katılma yolunda bir öneriyi reddetmiş ve sonuç olarak da Hitit sarayına kaçmak zorunda kalmıştır. Orada iyi karşılanmış, kralın kızı Nuwattiş ile evlenmiş ve ülkesinde tekrar tahta geçeceği vaadini almıştı. Bununla birlikte Şuppilumi-umaş bu vaadi yerine getiremeyecek kadar Suriye işleri ile meşgul bulunuyordu¹⁸.

Şeha-nehri ülkesinde olaylar benzer bir şekilde gelişti. Burada Manapa-Tattaş kardeşleri tarafından sürgüne gönderilmiş ve Hitit gücünün koruduğu Karkişa'da bir sığınak bulmuştu¹⁹. En sonunda kendi ülkesine geri döndü. Mira'lı Maşhuiluwaş, daha sonra Şuppiluliumaş'ın halefi Murşiliş tarafından, bu kralın Küçük Asya'nın bu kısmındaki Hitit gücünü tekrardan iddia ettiği dönemde vasıta olarak kullanıldı.

Önceleri Tuşratta'ya, sonraları da Mısırlılara, Asurlulara ve Hitit fethine direnmeye çalışan başka her kuvvete karşı, Suriye'ye yapılan sonu gelmeyen seferlerin kralın olanaklarını alabildiğine zayıflattığına şüphe yoktur. Saltanatının sonunda Suriye'nin kesin şekilde elinde olduğu aşikârdı. Fakat ülkenin içişleri, gerek siyasi, gerekse dini konular çok hazin bir şekilde ihmal edilmişti. Siyasi alanda, krallığı ve kraliçeliği düzenleyen ülkenin ana tanrıçasının kültleri ile bile uygun bir şekilde ilgilenilmedi²⁰. Kral ölünce, çevredeki bütün ülkeler başkaldırdı. Ayaklananlarla ilgili bu listede²¹ Arzawa'dan başka Kizzuwadna (Bu ilgili metnin bir başka kopyasında bu ülkenin adı silinmiştir ama aslında onun halefi bu ülkeyi sınımsız bir şekilde mülkiyetinde tutuyordu.) ve Mitanni (yani bir kısmı Kurtiwaza'ya²² ve

¹⁷ G, I, XIV, 15, 1, 23 vd.; § II, 5, 36 vd.; cf. 232 vd.

¹⁸ G, I, XIV, 15, IV, 38 vd., (bk. § II, 5, 72 vd.); G, I, IV, 4, IV, 56 vd. (bk. § II, 5, 140 vd.).

¹⁹ § I, cilt II, 1 vd. (kısım I).

²⁰ G, 2, III, 4, I, 16 vd.; § II, 5, 20 vd.

²¹ G, I, XXIV, 4, Obv. 17; § I, 3, 28 vd.

²² Yukarıya bk., s. 19.

onun torunlarına verilmiş olan ülke), ayrıca Küçük Asya'nın Kuzey batısındaki Arawana ve Kalaşma, merkezindeki Lukka ve Pitaşsa ve daha da önemlisi kuzeydeki Kaşka halkı bulunmaktadır.

Halefinin İmparatorluğunu güven altına alma çabalarında karşılaştığı sıkıntılardan da karar vermek gerekirse, kralın ölümündeki genel durum onun tahta geçtiği zamandaki durumdan daha az ciddi bir durum arzetmiyordu.

II. MURŞİLİŞ'İN İDARESİNDEKİ HITİT İMPARATORLUĞU

Şuppiluliumaş'ı hemen izleyen halefi oğlu Arnuwandaş idi²³. Fatihin ölümüyle meydana çıkan oldukça tehlikeli durum, yeni kralın ciddi şekilde hasta olması ve bu yüzden gerekli olan otoriteyi sağlayamaması nedeniyle daha da kötüleşmişti. Suriye -ki Hititlerin dünya liderliğine ilişkin iddiaları buranın ele geçirilmesine dayanıyordu-doğal olarak son derece kritik tehlikeye noktası idi. Arnuwandaş, erkek kardeşi Piyaşiliş'i Karkamış kralı olarak tanımak için ivedilikle hareket etti ve onu aynı zamanda tuhkantiş (Hükümette yüksek bir makam)²⁴ mevkiine tayin etti. Piyaşiliş'in Toros'un güneyindeki eyaletlerde Hitit hakimiyetinin temel direği olduğu aşikârdı ve bu tarihten itibaren bu zat, Şarre-Kuşuh (Hurri dilinde) ismiyle tanınmaktadır²⁵. Arnuwandaş'ın saltanatının sadece kısa süreli olmasının bir şans olabileceği düşüncesinde biraz haklı olunabilir. Şimdi kral olan Şuppiluliuma'nın küçük oğlu Murşiliş²⁶ henüz çok gençti, fakat gücünün tam zirvesindeydi. Son derece muktedir ve enerjik bir idaresi olduğunu ispatlamıştı.

Tahta çıktığı zaman Aşağı Ülkeler, yani Arzawa topraklarına doğru sınırı koruyan Anadolu platosu üzerindeki eyalet, Hanuttiş tarafından idare ediliyordu²⁷. Maalesef Murşiliş'in tahta çıkışından hemen sonra o da ölmüştü. Bu (durum), sınır üzerinde de tehlikeli bir durumun oluşumuyla sonuçlandı; Yeni valiye (adı halâ bilinmemektedir)²⁸ takviye kuvvetler gönderilmesiyle bu duruma karşı, harekete geçildi.

Suriye'de Asurlular tarafından yapılacak bir müdahaleden korkuluyordu. Aşur-uballit'in bir saldırı için tarz değiştirmeyi yeğleyeceği beklenebilir-

²³ G, 2, III, 4, i, 3 vd., § II, 5, 14, vd., G, 2, XII, 33.

²⁴ G, 2, I, 28; § II, 3, fasikül 1/2, 101.

²⁵ § I, 4, 120 vd.

²⁶ Bu bölümün geri kalan kısmı için başlıca § II, 5'e bk.

²⁷ G, I, XIX, 29, IV, II vd.; § II, 5, 19.

²⁸ G, I, XIX, 22.

di. Uygunsuz herhangi bir gelişmenin önüne geçmek için Murşiliş Karkamış kralı olan kardeşi Şarre-Kuşuh'un bulunduğu tarafı güçlendirdi. Nuwanzaş'ın komutasında bir başka orduyu ona tahsis etti²⁹. Asur saldırısı gerçekleşmedi. Fakat şüphesiz, daha önce Kurtiwaza'ya geri verilmiş olan Mitanni devleti Asurluların eline düştü. Aşur-Uballit'in subarru'ların (yani Mitanni'lerin)³⁰ çok geniş ülkesinin ordularını dağıttığı iddiası oldukça haklı görülmektedir. Onun büyük kral ünvanına hak kazanması bu fetihden dolayıcıydı³¹.

Mısır, Hititler için bu durumu daha da sıkıntılı bir duruma sokmuş olabilirdi. Oysa ki, Mısır hiç bir zaman stratejik bir tablo içine ciddi bir şekilde girmemişti. Mısır'ın, IV. Amenofis'den sonra gelişen iç çekişmelerden ve Horemheb idaresi altındaki restorasyon döneminden sonra dahi henüz yeterince kendisini toparlayamadığını tahmin etmek daha doğrudur.

Murşiliş'in ilk on yılının çabaları, Hitit gücünün esas olarak Küçük Asya'da tekrardan pekiştirilmesi üzerinde yoğunlaşmıştı. Onun (Murşiliş) başlıca hedefi, Arzawa'yı (Güney-Batı Küçük Asya) dize getirmektir. Fakat kendisini bu büyük göreve adayamadan önce arka cephesini güven altına alması gerekiyordu. Başka bir deyişle, önce asi ve serkeş Kaška halkını³² cezalandırması gerekiyordu. Bu iş, saltanatının ilk iki yılı esnasında başarıldı ve hatta hükümlerinin üçüncü yılının bir kısmı da bu iş için hasredildi. Ancak o zaman Murşiliş Arzawa üzerine bir saldırı için yeterince hazırlıklı olduğunu hissetti³³.

Onun başlıca düşmanı Arzawa'lı Uhha-zitiş idi; diğer Arzawa devletlerinin ekserisini kendi yanına almıştı: Hapalla, Mira, Kuwaliya ve Şeha Nehri ülkesi. Anlaşıldığına göre, tıpkı Šuppiluliumaş'ın zamanında olduğu gibi birkere daha Wiluša Büyük Kral'a sadık kaldı. Fakat Uhha-zitiş, daha önceki Millawanda (belli ki önemli bir merkezdi) şehrini, Hititleri terkederek Ahhiyawa kralının koruyuculuğuna başvurması için ikna etmişti. Dolayısıyla Murşiliş tarafından atılan ilk adımı Milawanda'ya karşı bir seferdi; Bu da başarılı bir şekilde sonuçlandırılmıştı.

Esas askeri sefer ancak, üçüncü yılda (Askeri hareket) başlayabildi. Bu sefer için, Karkamış kralı Şarre-Kuşuh Suriye'den bir kolorduyla Murşiliş'e

²⁹ G, I, XIV, 16, i, 13 vd.; § II, 5, 26 vd.

³⁰ § II, 2, 56 vd.

³¹ G, 4, 16.

³² § II, 5, 22 vd.

³³ § II, 5, 44 vd.

katıldı. Karşı güç Arzawa halkı, Uhha-zitiş'in oğlu tarafından yönetiliyordu; Uhha-zitiş komutayı Piyama-Inaraş'a emanet etmişti. Çünkü kendisinin sağlık durumu iyi değildi. Murşiliş onu Aştarpa nehri üzerinde Walwa'ya yakın bir muharebede mağlup etti. Kaçan düşmanları kovalayan Murşiliş Arzawa'nın başşehri olan Apaşa'ya girdi. Fakat, Uhha-zitiş'in denizin öbür tarafına kaçmış olduğunu anladı.

Bu durum, Murşiliş'e uğraşılması gereken iki direnen merkez bırakmış oluyordu. Bunlar, Arinnanda ve Puranda dağ kaleleri idi. Birincisi saltanatının üçüncü yılı sona ermeden zaptedilmişti. İkincisi de bir sonraki yıla kalmak zorunluluğunu doğurmuştu. Şimdilik Hitit Kralı Aştarpa nehrine geri çekildi ve orada kışlamak için ordugah kurdu. Anlaşıldığına göre Suriye kıtaları vatanına dönmüştü.

Savaşın yeniden başlaması için mevsim elverişli bir duruma gelince Puranda'ya karşı olan nihai saldırı başlatıldı. Kış mevsimi esnasında Arzawalı Uhha-zitiş ölmüştü. Fakat oğullarından bir diğeri olan Tapalazanauliş, direnmeyi organize etmişti. Teslim olması istendiği zaman reddetti ve bir saldırı başlatıldı. Bu saldırı çok geçmeden kalenin düşmesiyle sonuçlandı. Tapalazanauliş kaçtı ve Ahhiyawa Kralı'na sığındı. Anlaşıldığına göre, Murşiliş kaçağın geri verilmesi için talepte bulundu ve bu talebi yerine getirildi. Eğer gerçek durum böyle ise, Hititler ve Ahhiyawa arasında kaçakların iade edilmesini ön gören maddeleri (şartları) içeren bir andlaşmanın mevcut olduğunu kabul etmeliyiz.

Böylece Murşiliş Arzawa'ya karşı muzaffer olarak çıktı. Diğer Arzawa devletlerinin beyleri çabuçak bu sonucu değerlendirdiler ve başkaca bir direnme göstermeksizin teslim oldular. Gerek Hapallalı Targaşnalliş gerekse Şeha nehri ülkeli Manapa-Tattaş cömertce muamele gördüler ve Hitit vasalları olarak ülkeleri kendilerine geri verildi. Uzun zamandır ilgilenilemeyen Mira meseleleri de Mursiliş vatana dönerken buradan geçtiği sırada halledilmişti. Buranın yeni yöneticisi Şuppiluliamaş'a iltica ettiği için bu yana Hititlerle birlikte savaşmış olan Maşhuiluwaş olacaktı³⁴. O sırada Manapa-Tattaş³⁵ ve Targaşnalliş³⁶ ile imzalanan andlaşmalar elimizde bulunmaktadır. Asıl, Arzawa ülkesiyle ne gibi maddeler (şartlar) konduğu bilinmemektedir. Daha sonra bu ülke Hititler tarafında bulunduğu için, Arzawa

³⁴ § I, I, cilt. I, 95 vd., (kısım 2 vd.).

³⁵ § I, I, cilt, II, I vd.

³⁶ § I, I, cilt, I, 51 vd.

sülalesinden istekli bir üyenin Mursiliş'e bir sadakat yemini ettiği yolundaki varsayım doğru görülmektedir.

Beşinci, altıncı ve muhtemelen aynı şekilde yedinci yıllar Kaşka sınırında kralın mevcudiyetini gerektirdi³⁷. Yedinci yılın başlamasıyla birlikte hareket, Anadolu'nun Uzak-Doğu bölgesindeki Azzi-Hayaşa'ya kaydırıldı³⁸. Orada kral olan Aniya ile kesin bir şekilde uğraşılmadan önce, ciddi karışıklıklar ortaya çıkmıştı. Saltanatının 9. yılının³⁹ başında Suriye'den dehşet verici haberler geliyordu. Nuhaş ülkeleri ve Kinza başkaldırmıştı. Şimdi Horemheb'in idaresi altında ciddi bir şekilde yeniden organize edilen Mısır'ın bu başkaldıranların arkasında olduğuna dair haklı şüpheler vardı. Suriye'de Hititlerin valisi olan Şarre-Kuşuh, Ugarit'li Nigmaddu ile yapılan anlaşmayı canlandırmak ve ondan askeri yardım istemek zorunda kaldı⁴⁰. Aynı zamanda Hayaşalı düşman, Yukarı Ülke'yi istila etmişti. İstittina kasabasını almış ve Kannuwara'yı kuşatmıştı. Mursiliş'in bizzat kendisi, uzun zamandır geciken dini görevleri yerine getirebilmek için Kummanni'ye gitmek zorunda kaldı. Şarre-Kuşuh Suriye'deki düzeni tatmin edici şekilde restore etmeye muaffak oldu. Öyleki, orayı bırakıp Kummanni'deki kardeşi büyük krala katılabildi. Bununla birlikte, orada hastalandı ve beklenmedik bir şekilde öldü. Onun ölümüyle Mursiliş en güçlü yardımcısını kaybetti. Aynı zamanda, tabii olarak Suriye'nin korunması işini üzerine alan bu adam da elinden çıkmış oluyordu.

Onun ölümü (kardeşinin) Suriye'de yeni karışıklıkların bir işareti oluyordu. Bundan da daha ciddi olan şey, bu olay (kardeşinin ölümü) Asurluları Kargamış üzerine saldırmak üzere harekete geçirdi. Böylece Mursiliş askeri alanda ağır kararlar vermekle karşı karşıya kalmıştı. Niheyet Nuwanzaş adlı generali Hayaşa cephesinde idareyi ele almak üzere gönderdi ve Inaraş adlı diğer bir generali Kinza ve Nuhaş topraklarıyla uğraşmak üzere görevlendirdi. Bizzat kendisi, Fırat üzerindeki Aştata'ya gitti ve Inaraş'a dönüşünde kendisiyle buluşması için emir verildi. Buluştuıkları zaman ikisi birlikte Halep ve Kargamış'a gideceklerdi⁴¹.

³⁷ § II, 5, 76 vd.

³⁸ § II, 5, 96 vd.

³⁹ § II, 5, 108 vd.

⁴⁰ § II, 9, 53 vd.

⁴¹ § II, 5, 110 vd.

Olaylar, plana göre cereyan etti. Suriye'li asiler cezalandırıldı. İşte Şuppiluliumaş döneminde⁴² Suriye meselelerinde rol oynamış olan Kinza'lı Aitakama bu zamanda öldürülmüş oldu. Anlaşıldığına göre, o bağımsızlığını kazanmak için bir fırsat mümkün gördüğünden başkaldırmıştı. Mamafih oğlu Ari-Teşub (NİG.BA-Teşşub) babasının girişimine karşı çıktı ve onu katletti. Ari-Teşub galip general tarafından bu sırada Aştata'ya varmış olan Mursiliş'le karşı karşıya gelmek üzere geri çağırıldı. Ari-Tesup Kinza'nın prensi olarak büyük kral tarafından tekrar tahta getirildi⁴³. Daha sonra Mursiliş Karkamış'a gitti ve orada da, ölen kardeşi Şarre-kuşuh'un oğlu ...] -Şarruma'yı tahta yerleştirdi. Aynı zamanda, Telipinuş'un bir oğlu Talmi-Şarruma Halep'te kral yapılmıştı⁴⁴. İkincisi ile imzalanan antlaşma elimizdedir. Dikkate değer olan nokta şudur ki, o zaman Kargamış Açıkca Suriye'deki Hitit gücünün en önemli merkezi olarak Halep'i ele geçirmişti. Kargamış kralı adeta bir Suriye valisi gibi rol oynamıştı⁴⁵.

İhtimal ki, Mursiliş'in Ugarit kralı Niqmepa'nın makamını onaylaması bu zamanlardaydı. Murşiliş, babası Şuppiluliumaş'ın Niqmepa'nın babası Niqmaddu ile imzalamış olduğu antlaşmayı şimdi Niqmepa ile tekrardan yeniledi. Yeni antlaşma Ugarit ile Mukiş arasındaki sınırın detaylı bir tarifini içeriyordu⁴⁶.

Murşiliş, Suriye'de iken Kuzeydeki Nuwanzaş görevini başarmıştı. Yukarı Ülke'yi istila etmiş olan Hayaşa kralı geri çekilmeye zorlanmış ve Kanuvara kuşatması kaldırılmıştı. Böylece Hayaşa'ya karşı seferin yolu açılmıştı. Bununla birlikte, bu dağlık bölgede herhangi bir ciddi seferin başlaması için mevsim çok geçti. Dolayısıyla, sadece küçük akınlar yapılmıştı ve daha geniş bir sefer gelecek ilkbahar için hazırlandı⁴⁷. Kralın 10. yılı Hayaşa dize getirilmeden geçmişti⁴⁸. Her ne kadar Hayaşa'nın fiilen boyun eğmesi 11. yılından önce vuku bulmamışsa da Büyük Kral yeniden otoritesini sağlama görevini 10. yılın sonunda tamamlamış olarak sayabilirdi. "10 yıllık anneller" diye bilinen yazılar, olayları bu şekilde tanımlamaktadır⁴⁹.

⁴² Bk., yukarıda s. 15 vd.

⁴³ § II, 5, 120 vd.

⁴⁴ § II, 5, 124 vd.

⁴⁵ § II, II, 80 vd.

⁴⁶ § II, 9, 59 vd.

⁴⁷ § II, 5, 124 vd.

⁴⁸ § II, 5, 130 vd.

⁴⁹ G, I, III, 4; § II, 5, 14 vd.

Murşiliş'in kazanmış olduğu mevki sürdürmek için saltanatının geri kalan süresi boyunca fasilasız çabalar sarfetmekten kurtulduğunu sanmak yanlış olacaktır. Aslında saltanatının 12. yılında Arzawa ülkelerinde yeni bir ayaklanmanın ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu ayaklanma É. GAL.KUR (Hititçe okunuşu bilinmemektedir)⁵⁰ adlı bir kişi tarafından başlatılmıştır. Bu kişi hakkında herhangi fazla bir şey bilinmemektedir. Fakat pekala bu kişi, Piyama-Inaraş ve Uhha-Zitiş'in bir halefi olabilirdi. Mira-Kuwaliyalı Maşhu-iluwaş'ın bu işte payı olduğu görüldü ve Murşiliş cezalandırıcı seferi bizzat üzerine aldığı anda ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Babasının ilk derebeyliği münasebetiyle veliaht prens olarak atanmış olan evlatlığı Kupanta-Inaraş onun halefi oldu. Onunla imzalanan antlaşmanın metni bilinmektedir⁵¹.

Büyük bir ihtimalle, yine burada daha önce olduğu gibi⁵² Ahhiyawa kralı bu işlerin arka planında sinsi bir rol oynamıştı. Kesin olan bir şey vardı o da Hatti ülkesinin büyük kralına kendisini eşit gibi sayıyordu. Şu da gözden uzak tutulamazdı ki Ahhiyawa'nın gücü gittikçe kuvvetlenmekteydi. Bu durum genel manzaranın anlaşılması için önemlidir. Çünkü bu tarihten itibaren Hitit kralları batıda da gelişmelere karşı tetikte olmak zorunda olduklarını göstermektedir. Sanki Mısır ve Asur ülkeleri üzerinde gözlerinin devamlı bulunması yetmiyormuş gibi bir de bu sıkıntı çıkmıştı!

Fırat sınırı yatışmış olmaktan uzaktı. Asurlardan gelen baskı devam ediyordu ve onların eski Mitanni bölgesinin büyük bir kısmını fethetme teşebbüsleri hafifleden devam ediyordu. Murşiliş'in daha önce babasının giriştiği dünya politikasındaki rolünü devam ettirmekten başka çaresi yoktu. Eskiden olduğu gibi, bu iş için gerekli olan sorumluluğun büyük bir kısmı şimdi, Karkamış'ın idarecisi olarak Şarre-kuşuh'un diğer bir oğlu olan Şahuruwaş'a düşüyordu.

Sadakatlarından tamamıyla emin olmadığı için Büyük Kral'ın Suriye'deki vasallarının gücünü sanki birazcık kısmaya meyli olduğu farkediliyordu. Nigmepa'nın kontrolünde olan toprakları yarıya bölen, Siyanni'nin Ugarit'ten ayrılışı, Hitit Hakanı tarafından tanındı ve Siyanni Kargamış'tan denetim altına alındı⁵³. Barga'lı Abirattaş Nuhas Ülkesine karşı Yaruwanda şehrine ilişkin eski isteklerini tekrardan ileri sürdüğünde durum, bir öncekinin lehinde çözümlendi. Bu suretle Barga'lı Abirattaş, Nuhaş Nuhaş'ın

⁵⁰ § I, I, cilt I, 128 vd.

⁵¹ § I, I, cilt I, 95 vd.

⁵² Bk., yukarıda s. 119.

⁵³ § II, 9, 71 vd.

Hitit kralına karşı ayaklandığı zaman krala yaptığı destekten dolayı mükafatlandırılmıştı⁵⁴. Hititler fırsatlar doğduğu zaman parçala ve yönet politikasına sıkıca bağlıydılar.

Ülkenin daha da güneyinde Amurru, Hitit hakimiyetinin baş temsilcisi haline gelmişti. Aslında, bir zamanlar zaptedilmez bir kişi olan Aziru şimdi yaşca epeyce ilerlemiş ve Nuhaş ve Kinza isyan ettiği zaman sadakat yeminine⁵⁵ bağlı kalmıştı. Bu gerçek, Mursiliş için bir tatmin kaynağı teşkil etmiş olmalıdır. Mursiliş Amurru ile olan dostluğunu Aziru'nun oğlu ʾU-Tesup'u Aziru'nun halefi olarak yerleştirmekle yenilemiş ve bundan da hemen sonra torunu Tuppi-Teşup'u halef olarak kabul etmişti⁵⁶.

Her ne kadar, özel bir şekilde kanıtlanmamışsa da Mursiliş'in bizzat kendisinin Kuzey Mezopotamya'da bir başka sefere çıktığı veya en azından generallerinden birini oraya gönderdiği oldukça ihtimal dahilindedir. Onun Hitit tahtında halefi olan Muwatalliş, Mitanni'yi vasal ülkelerinden biri olarak saymaktadır. Bu ülkenin daha önceki saltanat zamanında, Asurlulardan tekrardan kazanıldığı anlaşılmaktadır.

Mursiliş'in daha sonraki yıllarıyla ilgili elimizde bulunan yıllıkları-neyazık ki tam değildir⁵⁷. herhangi bir yerde büyük çapta askeri bir hareket bahsetmez. Bu kayıtlar bitmek tükenmek bilmeyen Kaska sınırı üzerine yapılan gerilla savaşlarını oldukça detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bu seferler kral için alışıla gelmiş cinstaydi ve aslında polisiye hareketler olarak özellik taşıyorlardı. Şayet kraliyet annelerinde bunlara oldukça fazla yer verilmişse bunun sebebi rapor edilecek daha önemi haiz bir şeyin olmadığını göstermektedir. Daha sonra tüm Kaska sınırı boyunca sıkı bir askeri kontrolün tesis edildiğini görüyoruz. Bu gerçek bir *limes* oluyordu⁵⁸. Bunu ilk önce kimin yaptığını bilmiyoruz fakat Mursilis'in zamanından itibaren, ileriye doğru bu plan oldukça başarılı bir şekilde çalışmış olduğu için bundan da bu işi başlatanın Mursiliş olduğu anlamını çıkarabiliriz.

Mursiliş, uzun saltanatı boyunca babasından miras aldığı imparatorluğu sağlam bir şekilde organize etmeyi başarmıştır. Şuppiluliumaş'ın zamanında olduğu gibi, ülke güneyde Lübnan ve Fırat'tan tutunuz, kuzeyde Pontus

⁵⁴ § II, 1; II, 4, 19 vd.; § II, 7.

⁵⁵ § I, 1, cilt I, I vd.

⁵⁶ § I, 1, cilt I, I vd., (Kısım 3 vd.)

⁵⁷ § II, 5, 146 vd.

⁵⁸ § II, 10, 36 vd.

dağlarına ve batıda küçük Asya'ya kadar ulaşıyordu. Aslında tam anlamıyla bu bir kıtasal güçtü ve tabiri caizse denize tesadüfen ulaşmıştı ve kesinlikle bundan da öteye uzanmamıştı. Olumsuz bir gerçek olarak vurgulanması gereken nokta ise, Kıbrıs Adası'nın -o zaman Alasiya⁵⁹ olarak biliniyordu-Hitit krallığının bir parçasını oluşturmamasıydı. Kıbrıs kralları IV. Amenofis ile bağımsız yöneticiler olarak yazışmışlardı ve burası, hayatları tehlikede olduğunda ana karadan kaçmak zorunda kalanlar için sığınacakları bir merci haline gelmişti.

Murşiliş'in idaresi altındaki Hitit imparatorluğunun iç işleri hakkında pek az bilgiye sahibiz. Kayda değer bir nokta Şuppiluliumaş'ın son kraliçesi Tawannannaş ile zıtlamasıdır. Bu kraliçe, kocasının ölümünden sonra da yaşamıştı ve izleyen saltanatın ilk döneminde de kraliçe olarak saltanat sürüyordu. Bu kraliçe çeşitli suçlarla itham ediliyordu, özellikle de, genç kralın karısının kara büyü ile öldürülmesine neden olmakla suçlanıyordu. Bu olay, tanrısal öfkenin ve bunun sebep olduğu felaketlerin nedenlerini ortaya çıkarmayı isteyen dualarda zikredilmektedir⁶⁰. Tawannannaş'a karşı alınan tedbirlerin tamamıyla hukuki olup olmadığına dair bir takım şüpheler olduğu anlaşılmaktadır. Bu olayın bir takım politik oyunları vardı. Çünkü Tawannannaş aslında bir Babil prensesiydi⁶¹.

Murşiliş'in saltanatının kronolojisi hakkında söylenecek bir söz daha vardır. Bu idarenin başlangıcı, aşağı yukarı onun babası Şuppiluliumaş'ın ölümü ile başlamaktadır. Bu ölüm olayı da Tutankhamun (c. 1352)'un ölümünden birkaç yıl sonra, yani aşağı yukarı 1346 yılında meydana gelmişti⁶². Murşiliş'in annelerinin elimizde kalan kısımları, onun saltanatının 22 yıldan daha fazla-ve herhalde bundan çok fazlasını değil-kapsadığı tahmini haklı çıkarmaktadır. Şayet, bu idarenin 25 yıl kadar bir süre devam ettiğini tahmin edersek, onun bitimi olarak aşağı yukarı 1320'lere ya da bundan bir kaç yıl öncesine ulaşırız. Firavun Sethos I'in Suriye seferi, Mursiliş'in saltanatının tam sonlarına ya da oğlu Muwatalliş'in az önce halef olduğu zamana tesadüf edebilir.

⁵⁹ G, 4, 33-39.

⁶⁰ § II, 6, cilt I, 12 vd.; § II, 8, 101 vd.

⁶¹ Bk. yukarıda s. 13.

⁶² Bk., yukarıda, s. 19

III. MUWATALLİŞ'İN HAKİMİYETİ ALTINDA KÜÇÜK ASYA

Muwatallîş'in saltanatı zamanına ait elimizde bulunan kaynaklar oldukça azdır. Üstelik bunların çoğu krala karşı tarafsız değildir. Bildiğimiz çok az şeyin büyük kısmı küçük kardeşi ve rakibi olan Hattuşiliş'in metinlerinden derlenmesi gerekmektedir⁶³. Bu metinler Hattuşiliş'in, kardeşinin sahip olduğu mevki ile bağdaşamayacak kadar şahsi hırsları olduğunun çok açık bir delilidir. Böylece, derlenen bilgiler Muwatallîş'e karşı adil olmayacaktır. En azından kralın başarılarını küçümseyen ve küçük kardeşin başarılarını gereksiz şekilde vurgulayan tek yönlü bir tablo çizmektedir.

Başlangıçta kardeşler arasındaki ilişkiler samimiydi. Muwatallîş kral olur olmaz kardeşini başkumandan (*GAL ME-ŞE-DI*) tayin etmekle kalmayıp aynı zamanda Hitit Ordularının maraşali yaptı. Ayrıca onu önemli Şamuha kasabasını da içine alan Yukarı Ülke'nin Valisi tayin etmiştir. Bu görevi ile Hattusiliş bir önceki başkumandan olan Zidaş'ın oğlu eski kralın kuzeni Arma-Tattaş'ın yerini almış oluyordu. Prensine verilen yetkiler normalin oldukça üstündeydi. Bu durumda, düşmanlarının özellikle Arma-Tattaş ve arkadaşlarının kıskançlıklarının artması ve onu kralın gözünde küçük düşürmeleri hayret edilecek bir şey değildir. Bu düşmanlar, Hattuşiliş'in ihtiraslı planlar hazırladığını, gerçekte de Hatti ülkesinde kendisini kral yapmak için emeller beslediğini iddia ettiler. Bu gibi suçlamalardan gerçek payı ne olursa olsun Muwatallîş kardeşine güvendi ve bu iddiaları, kötü niyetli iftiralar olarak reddetti.

Hitit Ordularının başkumandanı olarak Hattuşiliş, kardeşi adına, çoğu hem savunma hem de saldırı nitelikli sayısız seferler yönettiğini iddia etmektedir. Bu askeri faaliyetler hakkında özel hiç bir şey bilinmemektedir. Fakat görebildiğimiz kadarıyla bunlar Hattuşiliş'in Vali olarak bulunduğu kuzey sınır sahasıyla sınırlanmıştır. Daha sonra, Muwatallîş'in saltanatı sırasında, büyük kral bizzat kendisi Arzawa Ülkelerine bir sefer düzenlediği sıralarda, kardeşi çabalarını Kaşka halkı üzerinde yoğunlaştırmak zorunda kaldı. Tahmin edilebileceği gibi, kralın yokluğu Kaşka'ları ciddi akınlar yapmaları için kışkırttı. Hattuşiliş yapmak zorunda kaldığı on yıllık savaştan bahsetmektedir. Her ne kadar aynı anda etkilenen bölge her zaman küçük çapta kalmış ise de, asi komşuların sonu gelmeyen saldırılarına devam ettiklerine inanmamıza her türlü sebep vardır. Kaşka Savaşı diye bilinen bu

⁶³ § III, I, 2.

savaş bir dizi rahatsız edici küçük çaplı akınlar ile karşı akınlardan başka bir şey olamaz.

Arzawa'ya karşı, kralın seferi hakkındaki ayrıntılardan da bilgimiz yoktur. Fakat en azından bunun sonuçlarından birazını bilebiliriz⁶⁴. O zamanlar, Arzawa ülkeleri tabiri 4 prensliği kapsıyordu. Esas Arzawa, Mira-Kuwaliya, Hapalla ve Wilusa. Sonunda, onların dördünün de Hititlere bağımlı olarak kaldıkları, yöneticilerinin de büyük kralın vasalları oldukları anlaşılmaktadır⁶⁵. Arzawa kralı, Piyama-Inaraş, muhtemelen ya Murşiliş'e karşı savaşan aynı şahısdır ya da aynı sülalenin daha genç bir üyesidir. Mira-Kuwaliya'da krallık hala, Murşiliş tarafından tahta getirilmiş olan Kupanta-Inaraş'ın elindeydi. Hapalla'da Ura-Hattuşaş adlı bir idareci görmekteyiz. Wiluşa'da ise, Muwatalliş tahta Alakşanduş'u getirmişti. O zaman yazılan geleneksel antlaşma bize kadar ulaşmıştır⁶⁶. Şeha nehri ülkesi artık bir Arzawa ülkesi olarak sayılmamaktadır. Onun hukuki statüsü bu sırada değişmiş olmalıydı. Murşiliş'in bir vasalı olan Manapa-Tattaş, Muwatalliş kral olduğu zaman burada kontrolü elinde bulunduruyordu. O, öldüğü zaman, oğlu Maşturiş onun yerini aldı ve büyük kral kızkardeşini onunla evlendirdi⁶⁷. Böylece, Hitit topraklarına komşu olan en önemli ülkelerin hakimiyeti tamamlandı.

Kuzey sınırında, hatta Arzawa seferinin başarılı bir şekilde sonuçlandırılmasından sonra bile meseleler halledilmiş sayılmıyordu. Kaşka, tehlikeli saldırılar yapmış olmalıydı. Çünkü, askeri güçlerden boşaltılmış olmasına rağmen Hattuşiliş'in Kaşka halkı üzerinde önemli bir zafer kazandığını iddia ettiği Kahha epey güneyde yer almaktadır. Onun ifadesine göre, Pişhuru kasabasından gelen (başlatılan) tehlikeli bir saldırıyı püskürtmeye muafak oldu⁶⁸.

Bütün bunlar devam ederken Muwatalliş, Suriye üzerine büyük bir savaş için hazırlanmaya başladı. Daha sonra işaret edileceği gibi⁶⁹ 19. sülale Firavunları tarafından yeniden organize edilen Mısır bu yerlerdeki geleneksel hakimiyet politikasını yeniden tekrarlayınca güneyde savaş kaçınılmaz hale geldi. Bu sınavın hayati bir sınav olduğunu Muwatalliş önceden gör-

⁶⁴ § I, I, cilt II, 42 vd. (kısım 6)

⁶⁵ § I, I, vol. II, 42 vd. (kısım 17)

⁶⁶ § I, I, cilt II 42 vd.

⁶⁷ G, I, XXIII, 3, I, ii, 14 vd. (Bk. § III, 3).

⁶⁸ § III, I, 16 vd.

⁶⁹ Aşağıda, Bölüm XXIV, kısım I.

müştü. Akıllı bir stratejist olan bu kişi, dolayısıyla mümkün olduğu kadar çok askeri gücü toplamak zorunda kaldı. Kafasında bu gaye ile Kaşka sınırı boyunca halen mevcut olan geniş tahkimat sisteminin kuvvetlendirilmesi gereğini gördü. Bunun sonucunda askerlerinin çoğunu bu bölgeden geriye çekebilirdi. Bir ihtiyat tedbiri olarak başşehrini sınıra çok yakın olarak görülen Hattuşa'dan Tattaşa'ya nakletti. Devlet tanrılarını ve aynı zamanda kraliyet ailesinin atalarının ruhlarını güvenlik maksadıyla buraya getirtti. Kuzeyde Hattuşiliş kumandan olarak bırakıldı. Hattuşiliş'in şimdiye kadar yönetmiş olduğu topraklara Pala ve Tumanna'yı da içine alan tüm sınır bölgesi-burası büyük ölçüde tahrip edilmiş ve halkı boşaltılmıştı- ilave edildi. Bundan başka, önemli bir kült merkezi olan Zippalanda'nın dahil olduğu Hakpiş bölgesinde kral yapıldı. Zippalanda, Arinna'nın Güneş Tanrıçasının oğlu olarak çok saygı gören (kutsanan) bir fırtına tanrısı için kutsal bir kasaba idi. Evvelce de çok önemli olan Hattuşiliş'in gücü, bu şekilde şimdi daha da artmıştı. Ve şüphesiz Hatti ülkesinde şimdi en güçlü bir insandı ve bizzat kraldan sonra ikinci adam oluyordu. Suriye seferinden sonra-burada Hattuşiliş bu olay için kendi eyaletinden toplanmış olan ordunun askeri kumandanı olarak görev aldı-Lawazantiya'nın yerli kralı Bentibşarre'nin kızı Pudu-Heba ile evlenmesiyle prestiji daha da arttı⁷⁰.

Hattuşiliş şüphesiz hırslı bir kişi idi. Uhdesinde topladığı güçler daha küçük çapta bir adamı kötü şeyler yapmaya cezbedebilirdi. Böylece, hemen sonra iç çekişmelere yol açan bir durum yaratılmış oluyordu.

⁷⁰ § III, I, 18 vd.

BİBLİYOGRAFYA

G. GENEL

1. Berlin, Staatliche Museen, Vorderasiatische Abteilung. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi (K.U.B.)*, I-XXXII. Berlin, 1921-42.
2. Deutsche Orient-Gesellschaft. *Keilschrifttexte aus Baghazköi (K.Bo.)*: I-IV – *Wissenschaftliche Veröffentlichung* 30. Leipzig, 1916-23; V-VI – idem 36, Leipzig, 1921; VII-XII, XIV – idem 68-70, 72, 73, 77, 79, Berlin, 1954-63.
3. Götze, A. *Verstreute Boghazköi-Texte (V.Bo.T.)*. Marburg/Lahn, 1930.
4. Knudtzon, J.A. *Die El-Amarna Tafeln (V.A.B.2)*. 2 vols. Leipzig, 1915.
5. Messerschmidt, L. and Schroeder, O. *Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts*, 2. vols, Leipzig, 1911-22.
6. Pritchard, J.B. (ed.). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (Ed.2). Princeton, 1955.

I. HİTİT GÜCÜNÜN YENİDEN KURULMASI

1. Friedrich, J. *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache*. 2 vols. (*M.V. Al. G.* 31 and 34/1). Leipzig, 1926 and 1930.
2. Goetze, A. *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography (Y.O.S. Researches, vol. 22)*. New Haven, Conn., 1940.
3. Gurney, O.R. Hittite Prayers of Mursili II. In *Ann. Arch. Anthr.* 27 (1940).
4. Güterbock, H.G. 'The Deeds of Suppiluliuma as told by his son, Mursili II.' In *F.C.S.* 10 (1956), 41 ff., 107 ff.
5. Rost, L. 'Die ausserhalb von Boğazköy gefundenen hethitischen Briefe.' In *Mitt. Inst. Or.* 4 (1956), 328 ff.

II. MURSILIS'İN İDARESİNDEKİ HİTİT İMPARATORLUĞU

1. Cavaignac, E. 'L'affaire de laruvatta'. In *R.H.A.* fasc. 6 (1932), 189 ff.
2. Ebeling, E., Meissner, B. and Weidner, E. F. *Die Inschriften de altassyrischen Könige (Altorientalische Bibliothek, I)*. Leipzig, 1926.
3. Forrer, E. *Forschungen I/1, I/2, II/1*. Erkner bei Berlin, 1926-9.
4. Friedrich, J. *Aus dem hethitischen Schrifttum, I (Alte Or.24/3)*. Leipzig, 1925.
5. Götze, A. *Die Annalen des Mursilis (M.V. Ae. G.38)*. Leipzig, 1933.
6. Güterbock, H.G. *Siegel aus Boğazköy, I, II. Arch. f. Or. Beihefte* 5 (1940) and 7 (1942).

7. Klengel, H. 'Der Schiedsspruch des Muršili II. hinsichtlich Barga....' In *Or. n.s.* 32 (1963), 32 ff.
8. Laroche, E. 'Documents hiéroglyphiques hitites provenant du palais d'Ugarit'. In *Ugaritica*, III (— Mission de Ras Shamra, VIII) (1956), 97 ff.
9. Nougayrol, J. *Textes accadiens de Archives sud (Le palais royal d'Ugarit, IV — Mission de Ras Shamra, IX)*. Paris, 1956.
10. Schuler, E. von. *Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte*, *Arch. f. Or.* Beiheft 10 (1957).
11. Weidner, E.F. *Politische Dokumente aus Kleinasien (Bo. Stu.. 8)*. Leipzig, 1923.

III. MUWATALLIŠ'IN HAKİMİYETİ ALTINDA KÜÇÜK ASYA

1. Götze, A. *Hattusilis. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten (M.V. At. G. 1924/3)*. Leipzig, 1925.
2. Götze, A. *Neue Bruchstücke zum Grossen Text des Hattusilis und den Paralleltexten (M.V. At. G. 1929/2)*. Leipzig, 1930.
3. Szemerényi, O. 'Vertrag des Hethiterkönigs Tudhalija IV mit Istarmuwa von Amurru (K.U.B.XXIII, I)'. In *Acta Soc. Hungaricae Orientalis*, 9 (1945), 113 ff.

IV. EK: AHHIYAWA SORUNU

1. Forrer, E. 'Die Griechen in den Boghazköi-Texten'. In *O.L.Z.* 1924, 113 ff.
2. Forrer, E. 'Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazköy, In *M.D.O.G.* 63 (1924), 1 ff.
3. Friedrich, J. "Werden in den hethitischen Keilschrifttexten die Griechen erwähnt?" In *K.F. I* (1927), 87 ff.
4. Forrer, E. 'Für die Griechen in den Boghazköi-Inschriften.' In *K.F. I* (1929), 252 ff.
5. Sommer, F. *Die Ahhijava-Urkunden (Abh. München, n. F. 6)*. München, 1932.
6. Sommer, F. *Ahhijavafrage und Sprachwissenschafts (Abh. München, n. F. 9)*. München, 1934.
7. Götze, A. Review of Sommer, *Die Ahhijava-Urkunden*. In *Gnomon*, 10 (1934), 177 ff.
8. Schachermeyer, F. *Hethiter und Achäer (M.A.O.G. IX, 1/2)*. Leipzig, 1935.
9. Güterbock, H.G. 'Neue Ahhijava-Texte'. In *Z.A.* 43 (1936), 321 ff.

10. Sommer, F. 'Ahhijava und kein Ende'. In *Indogerm. Forsch.* 55 (1937), 169 ff.
11. Cavaignac, E. 'La question hittite-achéenne d'après les dernières publications.' In *B.C.II.* 70 (1946), 58 ff.
12. Volkl, K. 'Achchijawa'. In *N.C.* 4 (1952), 329 ff.
13. Dussaud, R. *Prélydiens, Hittites et Achiens.* Paris, 1953.
14. Schachermeyr, F. 'Zur Frage der Lokalisierung von Achiawa'. In *Minoica-Festschrift Sundwall* (1958), 365 ff.
15. Garstang, John and Gurney, O.R. *The Geography of the Hittite Empire.* Occasional Publications of the British Institute of Archaeology at Ankara, no. 5. London, 1959.
16. Huxley, G. *Achatans and Hittites.* Oxford, 1960.
17. Page, D.L. *History and the Homeric Iliad.* Berkeley, 1959; Cambridge, 1963.

